

Uden for magisk kontrol. Om sorg og mindesmærker

I udkanten af Sigmund Freuds *Drømmetydning* findes to tankevækkende fodnoter. Der beskriver Freud to børn, der afslører, hvad de hver især forstår ved død. I den ene fodnote bemærker Freud en fireårig pige, der første gang udtrykker, at hun kan skelne en persons død fra andre typer fravær. Da pigen ønsker en værtinde død, spørger pigens far: ”Hvorfor lige død? [...] Er det ikke tilstrækkeligt at hun går væk?”. Hvortil pigen svarer: ”Nej, så kommer hun igen”.¹ Det særtræk ved døden, som pigen anerkender, består i, at død er et uigenkaldeligt fravær. Freud bemærker i den anden fodnote en tiårig dreng, der ikke anerkender dødens uigenkaldelighed, skønt drengen beskrives som højtbegavet.² Efter sin fars død sagde drengen, at han forstår, faren er død, men ikke, hvorfor faren ikke kommer hjem til aftensmad. Det er bemærkelsesværdigt, at pigen på blot fire år anerkender dødens uigenkaldelighed, imens den tiårige dreng ikke gør. Jeg vil argumentere, at den afgørende forskel mellem de to beretninger er, at drengen har mistet sin elskede far, imens pigen ønsker en uvedkommende død.

I denne artikel vil jeg fokusere på den besynderlige asymmetri, at vi har vanskeligere ved at begribe dødsfald, når afdøde står os nær. Med teoretisk afsæt i Donald Woods Winnicott vil jeg argumentere,

at den nærtstående dødsfald opbløder den efterlevendes skel mellem subjektivt og objektivt. Jeg inddrager kvalitativ empiri fra min undersøgelse af fem efterlevendes anvendelse af mindesmærker og argumenterer herudfra, at legende aktiviteter omkring mindesmærker kan aflaste den efterlevende under genetableringen af dette skel.

WINNICOTT OG DEN UAFHÆNGIGE GRUPPE

På Winnicotts tid var den britiske psykoanalytiske forening opdelt i tre grupper. To af grupperne – kleinianerne og annafreudianerne – lå i strid, imens den tredje gruppe bestod af en række medlemmer, som hverken tilsluttede sig Melanie Klein eller Anna Freud.³ Denne tredje gruppe fik navnet den uafhængige gruppe: ”Ønsket har været at etablere en mere udogmatisk, søgende og diskuterende linje, hvis medlemmer havde ret til at anvende både Kleins og Anna Freuds eller helt andre teorier, som de selv ønskede”.⁴ Medlemmerne af den uafhængige gruppe tilsluttede sig ikke en enkelt sammenhængende teori, men gruppens medlemmer delte en fælles interesse for objektrelationer.⁵ Winnicott regnes for at være et af den uafhængige gruppes mest fremtrædende medlemmer.

Udover at Winnicotts gruppe ikke var samlet om en enkelt teoridannelse, leverede Winnicott ikke selv nogen sammenhængende teori.⁶ Winnicott var desuden ikke altid gennemsigtig omkring, hvilke andre teorier han tænkte i forlængelse af – hvad Winnicott da også selv gjorde opmærksom på:

Jeg skal ikke først give en historisk oversigt og vise udviklingen af mine ideer fra andres teorier, for sådan fungerer min tænkning ikke. Det, der sker, er, at jeg indsamler dette og hint, hist og her, besinder mig på kliniske erfaringer og former mine egne teorier, og da – til sidst af alt – interesserer jeg mig for at se, hvor jeg har stjålet hvad.⁷

Winnicotts position er altså på mange måder vanskelig at definere. Jeg vil forsøge at afgrænse Winnicotts position ved at sammenholde og kontrastere Winnicotts synspunkter med andre teoretikeres, inden jeg anvender Winnicotts begreber på min egen empiri.

I nogen udstrækning er objektivitet et relativt begreb, fordi dét, der er objektivt perciperet per definition i nogen udstrækning er subjektivt opfattet.⁸

Winnicott bruger to kriterier for at indkredse, om et fænomen eller objekt har *objektivitet*, hvad han også ofte kalder *virkelighed*. Winnicotts første objektivitetskriterium er, at objektet kan stå imod magisk tænkning. Magisk tænkning vil blive grundigere defineret senere, men kort sagt betyder magisk tænkning, at tanker antages at kunne påvirke den ydre verdens genstande *direkte* – eksempelvis ved, at ønsker går i opfyldelse. Objektets evne til at stå imod magisk tænkning er forudsætningen for, at det kan placeres uden for magisk kontrol: *"nøjagtig tilpasning ligner magi, og objektet, der opfører sig perfekt, bliver ikke bedre end en hallucination [...] ufuldstændig behovstilpasning gør objekter virkelige"*.⁹ Winnicotts andet objektivitetskriterium er, at objektet har fælles virkelighed, hvilket vil sige, at objektet *"fælles perciperes af to forskellige personer"*.¹⁰ Winnicott peger således på, at mellem menneskelig konsensus kan være et pejlemærke, når det gælder om at konstruere et skel mellem perceptionsaktens subjektive og objektive bidrag.

Ifølge Winnicott er evnen til at skelne mellem det subjektive og det (kor)relativt objektive i perceptionsakten ikke færdigudviklet ved fødslen, men må udbygges og konsolideres gennem barndommen. Barnet begynder sit psykiske liv i *"den oprindelige tilstand inden udskillelsen af objekt fra subjekt"*¹¹, som Winnicott også kalder *"den oprindelige sammenblandede tilstand"*.¹²

SEPARATION OG OVERGANGSOBJEKT

Sideløbende med at barnet lærer at skelne det subjektive fra det objektive, bevarer barnet et grænseland, hvor det ikke behøver at skelne. Dette grænseland kalder Winnicott *det mellemliggende område*, og heri placeres *overgangsobjekter og overgangsfænomener*. Standardeksemplet på et overgangsobjekt er en sutteklud, men alle mulige genstande kan i princippet være overgangsobjekter. Overgangsfænomener er kunstgreb, spædbarnet anvender – såsom at nynne, at synge, at sige et ord eller mumle en lyd: *"Jeg har kaldt de objekter, der bruges 'overgangsobjekter' og de kunstgreb, der anvendes 'overgangsfænomener'"*.¹³

Overgangsobjekt er et begreb, som desværre ofte fejlanvendes. Anledningen til den hyppigste misforståelse af Winnicotts

objektrelationsteori består i, at Winnicott læses som tilknytningsteoretiker. Det er denne misforståelse, der desværre har præget en håndfuld sorgforskere tidligere forsøg på at anvende begrebet *overgangssubjekt* om voksne efterlevendes anvendelse af visse mindegenstande.¹⁴ Jeg skal derfor forsøge kort at forklare, hvordan centrale begreber fra Winnicotts objektrelationsteori adskiller sig fra især Bowlby og Ainsworths tilknytningsteori.

Når Winnicott anvender begrebet *separation*, drejer det sig om, at barnet skal etablere en selvafgrænsning gennem *udskillelsen* af moderobjektet. Det drejer sig ikke om, hvordan barnet reagerer ved *adskillelse* fra moderen. Den separation, Winnicott primært beskriver, består *ikke* i, at moderen forlader lokalet, sådan som det eksempelvis er tilfældet i den tilknytningsteoretiske procedure ”fremmedsituationen”.¹⁵ Separation hos Winnicott betyder altså ikke, at moderobjektet er utilgængeligt eller uden for lokalet, men *uden for magisk kontrol*.

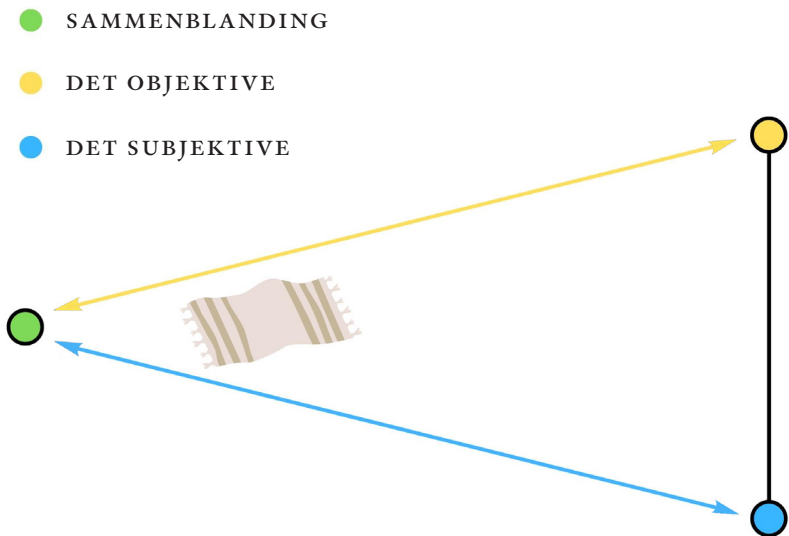
Overgangsobjektets primære funktion er at formilde de frustrationer, barnet oplever under udskillelsen af en virkelighed, der ligger uden for magisk kontrol. Overgangsobjektets sekundære funktion er at være en tilknytningsgenstand, der kan støtte barnet under adskillelse fra moderobjektet. Den tilknytningsteoretiske læsning af Winnicott fører til den fejlantagelse, at overgangsobjektet *kun* er en tilknytningsgenstand svarende til dét, Bowlby kalder et *substitutobjekt*.¹⁶

Lige fra fødslen er spædbarnet orienteret efter dets omsorgsgivere, hvorimod det kun gradvist orienterer sig efter genstande. I de første fire måneder er spædbarnets aktivitet rettet mod dets egne kropsdele: ”Det er velkendt, at spædbørn – straks efter de er født – plejer at bruge næve, fingre og tommeltot til at stimulere den orale erogene zone”.¹⁷ Efter ”fire til seks til otte til tolv måneder”¹⁸ begynder spædbarnets handlemønstre at omfatte genstande, der ligger inden for dets rækkevidde. Spædbarnet kan eksempelvis vikle en klud rundt om den tommelfinger, der suttes: ”Før eller siden i et spædbarns udvikling opstår der en tilbøjelighed hos spædbarnet til at væve andet-end-mig objekter ind i det personlige mønster”.¹⁹ På dette udviklingstrin beskæftiger spædbarnet sig altså med genstande, der ikke er kropsdele, men spædbarnet har endnu ikke udviklet begrebet om en ydre virkelighed, der består uafhængigt af spædbarnets egen aktivitet. I artiklen ”Overgangsobjekter og overgangsfænomener” er Winnicott især interesseret i dette interval, hvor spædbarnet beskæftiger sig med ”genstande, der ikke er en del af spædbarnets krop, men ikke helt anerkendes, som noget, der tilhører den ydre virkelighed”.²⁰ Blandt disse kan der fremtøne en genstand, der har særlig betydning for spædbarnet.

Det er denne særlige genstand Winnicott kalder *overgangsobjektet*. Sideløbende med udskillelsen af det subjektive fra den ydre, objektive virkelighed forbliver overgangsobjektet i denne middeposition – *neutralt*²¹ hvad subjekt og objekt angår. Det er i kraft af denne middeposition, at overgangsobjektet ved sengetid kan udgøre barnets bindeled mellem dagens objektive, fælles virkelighed og nattens subjektive drømmeverden.²²

Eftersom overgangsobjektet er et *symbol for enheden*²³ af det spæde subjekt og moderobjektet, kan overgangsobjektet fungere som en støtte for spædbarnet, når moderenⁱ forlader lokalet. I barnets optik har overgangsobjektet desuden nogle kvaliteter, der bidrager til denne funktion: ”Dog må objektet forekomme spædbarnet at afgive varme eller at bevæge sig, eller at have tekstur, eller at gøre noget, der synes at vise spædbarnet, at objektet har egen vitalitet eller realitet”.²⁴ Barnet ser ikke den livløse genstand, vi som udenforstående ser.

Jeg har udarbejdet en teoretisk model, der skal sammenfatte min udlægning af Winnicotts *overgang*. Modellen illustrerer de to tilstande – sammenblanding og udskillelse – samt overgangen imellem dem.

Med tanke på at farven grøn opnås ved en sammenblanding af blå og gul, har jeg valgt grøn til at repræsentere sammenblandingen af

i "Moder" betegner den primære omsorgsgiver, uanset om denne har født barnet.

subjektivt og objektivt. Arealet mellem de tre cirkler repræsenterer "det mellemliggende område mellem det subjektive og det, der er objektivt perciperet"²⁵, og suttekluden heri repræsenterer overgangsobjektet.

Winnicott beskæftiger sig hovedsageligt med overgangen fra sammenblanding til udskillelse, men han påpeger også, at det modsatte forløb er muligt.²⁶ Der kan ifølge Winnicott ske en tilbagevenden fra udskillelse til sammenblanding.²⁷ Uanset alder kan evnen til at skelne subjekt fra objekt blive sat ud af kraft.

Implikationerne af barnets manglende skelnen mellem subjektivt og objektivt er temaet i en række undersøgelser af Jean Piaget, som jeg vil hævde, har inspireret Winnicott.

ANIMISME OG MAGISK TÆNKNING IFØLGE PIAGET

Jeg vil indledningsvist bemærke, at Piaget, når han anvender begreber som *animisme*, tillægger disse en lidt anden betydning end eksempelvis filosoffer eller antropologer gør. Det vil være gennemgående i artiklen, at jeg anvender begreber, sådan som disse anvendes i udviklingspsykologi og psykodynamiske udviklingsteorier.

Piagets studier af børns udvikling har vist, at manglende skelnen mellem subjekt og objekt kan give udslag i blandt andet *magisk tænkning*, *moralsk realisme* og *animisme*.²⁸ Der er tale om tænkemåder, der er karakteristiske for små børns tænkning, og som ikke pludseligt forsvinder, men langsomt og gradvist aftager, når betingelserne tillader det.

Det gælder eksempelvis barnets *animisme*: Et barn, der i begyndelsen tilskriver levende egenskaber til alle objekter, kan indsnævre tilskrivningen af levende egenskaber til grupper af objekter. Først indsnævrer barnet levende egenskaber til objekter i bevægelse: "Men da barnet ikke skelner mellem tanke og fysisk genstand, kan det ikke forestille sig, at der kan foregå en handling, uden at den ledsages af bevidsthed".²⁹ Egentlig tror barnet en overgang, at alle bevægelser er egenbevægelser, og udviklingen derfra består derfor i den gradvise opklaring af, at de fleste fysiske genstande kun bevæges gennem ydre påvirkning og intet bevidsthedsliv har.

Et andet eksempel på en tænkemåde, der aftager i takt med, at barnet lærer at skelne objekt fra subjekt, er, hvad Piaget kalder barnets *realisme*: "Forklaringen på barnets realisme er manglende skelnen mellem selv (tanke) og den ydre verden".³⁰ Hos Piaget betyder realisme, at tanker betragtes som konkrete ting, der består i tid og rum uafhængigt af tænkeren. Realismen finder eksempelvis udtryk i *magisk tænkning*, som

betyder, at tanker antages at kunne udøve *direkte* indflydelse på yderverden: ”I stedet for at være en indre virksomhed opfattes selve tankevirksomheden som en slags materiel kraft, der er direkte knyttet til det ydre univers”.³¹ Barnet antager, at ønsker kan påvirke den ydre verdens genstande, eller at destruktive tanker kan skade den person, der tænkes på.

Barnets animisme og realisme er komplementære: I den udstrækning, barnet endnu ikke skelner mellem subjekt og objekt, fraskrives bevidsthedslivet ikke materialitet, ligesom materialiteten ikke fraskrives bevidsthedsliv.

Dette knytter an til, hvad Piaget kalder *moralsk realisme*. Barnet skelner oprindeligt ikke mellem fysiske og moralske love: ”Begrebet om fysisk regelmæssighed er lige så oprindeligt som dét, der angår psykisk og moralsk regelmæssighed, men ingen af dem opfattes uafhængigt af det andet”.³² Eksempelvis skelner barnet ikke mellem, at det ikke *kan* tænde en afbrændt tændstik, og at det ikke *må* lege med tændstikker.

Opsummerende vil jeg sige, at manglende skelnen mellem subjektivt og objektivt har en række implikationer, hvoraf jeg har fremhævet tre: 1. At tanker antages at kunne påvirke ydre genstande direkte. 2. At livløse genstande tilskrives levende egenskaber. 3. At fysiske årsagssammenhænge sammenblandes med moralske bud.

Jeg vil bede læseren erindre, hvad jeg allerede skrev i afsnittet om *separation og overgangsobjekt*. Det skulle da gerne blive klart, at Winnicott lod sig inspirere af Piaget. Overgangsobjektet er en *animistisk genstand*, der aflaster barnet under *den magiske tænkningens aftagning*, idet barnet lærer at *skelne mellem subjekt og objekt*.

WINNICOTT OG PIAGET

I sin ungdom var Piaget stærkt inspireret af psykoanalysen. Han læste Freuds værker, tog på studieophold hos Freud, holdt et foredrag på en psykoanalytisk kongres og gik i læreranalyse hos Sabina Spielrein.³³ Piaget lagde dog senere afstand til psykoanalysen og udviklede sin egen genetiske epistemologi med modeller hentet fra sprogvidenskab, matematikken og logikken samt indsigter lånt fra en lang række videnskabelige discipliner og filosofiske tænkere.³⁴

Winnicott flytter nogle af de indsigter, Piaget har gjort uden for psykoanalysen, ind i en psykoanalytisk kontekst, men ikke uden at bearbejde dem, og Winnicott indfører således en perspektivforskydning i forhold til Piagets begreber. Piagets ærinde er forskning. Winnicotts hovedærinde er behandling, og hans kliniske erfaringer som pædiater og psykoanalytiker for børn og voksne udgør en væsentlig

del af grundlaget for hans teorier. Winnicott og Piaget er begge interesserede i udviklingsforløb, men hvor Piaget lægger *hovedvægten* på fremskridtet i et udviklingsforløb, lægger Winnicott *hovedvægten* på de aspekter, der vedvarer gennem udviklingen. Winnicott betoner eksempelvis, at *"tidlige stadier aldrig rigtigt er forladt"*³⁵, at psykoterapi er en afart af leg³⁶, og at alt, hvad han siger om børns leg, også gælder for voksne.³⁷ *Det mellemliggende område* er et begreb, der på én og samme tid skal indfange fremskridt og vedvaren. På den ene side er det mellemliggende område neutralt i forhold til subjekt og objekt, hvorfor det kan rumme træk fra tidlige udviklingstrin og fortsætte dem livet igennem. På den anden side er det udskillelsen af subjekt og objekt, der overhovedet tilvejebringer et mellemliggende område: I en tilstand af sammenblanding er der intet mellemliggende område.

Både Winnicott og Piaget argumenterer, at barnet må lære at skelne mellem selv og yderverden, men Winnicott betoner, at spædbørns yderverden i de første måneder hovedsageligt udgøres af deres omsorgsgivere. *Sammenblanding* får derfor en udvidet betydning hos Winnicott, der ikke kun angår barnet, men samspillet. I samspillet mellem spædbarnet og moderobjektet er det nemlig kun halvdelen af sagen, at spædbarnet sammenblander subjektivt og objektivt. Overfor det spædbarn, der sammenblander subjektivt og objektivt, står et objekt, der på sin side bestræber sig på at tilpasse sig spædbarnets subjektive tilstande. Hvis moderobjektets bestræbelser bærer frugt, erfarer spædbarnet en kausal forbindelse mellem dets subjektive tilstande og objektets adfærd.

I den tilstand af tiltro, der opbygges, når en moder kan gøre denne svære ting godt (ikke hvis hun er ude af stand til at gøre det), begynder spædbarnet at nyde erfaringer baseret på et 'ægteskab' mellem intrapsyriske processers almagt og spædbarnets kontrol over det virkelige. Tiltro til moderen danner en mellemliggende legeplads her, hvorfra ideen om magi stammer, fordi spædbarnet i nogen udstrækning erfarer almagt.

Idet Winnicott flytter magiens oprindelse fra en fysisk arena til det tidlige mor-barn-samspil, kan han hævde, at almagt ikke blot er en antagelse, men *"næsten en erfaret kendsgerning"*.³⁸ Jeg må understrege, at Winnicott her argumenterer for *"en uoverensstemmelse mellem det, der observeres og det, spædbarnet erfarer"*.³⁹ Spædbarnets erfarede almagt er en illusion, der understøttes af moderens tilpasningskunst. I

virkeligheden befinder spædbarnet sig i en tilstand af ”næsten fuldstændig afhængighed”⁴⁰ af moderen.

Som tidligere nævnt repræsenterer overgangsobjektet enheden mellem mor og spædbarn, men overgangsobjektet er aldrig inden for magisk kontrol, sådan som moderen tilsyneladende var det i sammenblandingstilstanden. Lige fra starten indebærer overgangsobjektet en svækkelse af spædbarnets magiske kontrol, fordi overgangsobjektet ikke besidder moderens tilpasningskunst: ”*I relation til overgangsobjektet passerer spædbarnet fra (magisk) almægtig kontrol til kontrol ved manipulation (som involverer muskelerotik og koordinationslyst)*”.

LEG I DET MELLEMLIGGENDE OMRÅDE

Winnicott understreger, at leg hverken er indenfor eller udenfor, men finder sted i det mellemliggende område ved ”*vekselvirkningen i barnets sind mellem det, der er subjektivt (nær-hallucination) og det, der er objektivt perciperet (faktisk eller fælles virkelighed)*”.⁴¹ I kraft af denne vekselvirkning kan legen være en bro mellem det subjektive og det objektive. To tilstande i Winnicotts teori er kendetegnet ved manglen af et mellemliggende område. Den ene er sammenblandingstilstanden. Den anden er en spaltning af personen ”*med en halvdel relateret til en subjektiv verden, imens den anden halvdel på eftergivende vis reagerer på en verden, der påtrænger sig*”.⁴² Spaltningen adskiller det subjektive fra det objektive uden at danne en forbindelse mellem dem. Sammenblandingen forbinder det subjektive med det objektive uden at adskille dem. Det mellemliggende område er dét, der på samme tid adskiller og forbinder det subjektive og det objektive.

I kraft af legens middelposition i det mellemliggende område oplever den legende en potens, der er mindre end almagt, men større end den blotte manipulation af genstande. Barnet kan eksempelvis lege, at det rider en hest, selvom barnet hverken kan eller tør ride en rigtig hest. Øget potens kan dog også benyttes i mere alvorlige henseender, såsom når barnet i legen genbesøger svære eller angstvækkende hændelser for at omvende tidligere oplevelser af passivitet og afmagt til aktivitet og kontrol.

I det nedenstående afsnit vil jeg redegøre for fire begreber, der er blevet anvendt i forskning om nærtståendes dødsfald i barndommen, og jeg vil benytte de samme fire begreber i afsnittet om nærtståendes dødsfald i voksenlivet, da de udgør mit sammenligningsgrundlag.

Sara Smilansky var udviklingspsykolog og sorgforsker. Hun forskede blandt andet i børns leg og videreudviklede Piagets ideer om emnet. Hendes sorgforskning drejede sig om udviklingen i børns begreber om dødsfald, disse begrebers implikationer for børns bearbejdning af tab, samt hvordan familie og professionelle kan hjælpe børn i sorg.⁴³ Smilansky har udviklet et spørgeskema, der undersøger børns forståelse af dødsfald i forhold til fire begreber, som jeg uddyber i det nedenstående. Jeg må understrege, at disse begreber intet svar tilbyder på spirituelle spørgsmål om død, da sådanne spørgsmål falder uden for afgørbarhed.

Finalitet indebærer, at liv og død er gensidigt udelukkende *tilstande*, samt at tilstanden liv afhænger af livsnødvendige organers funktioner. Når funktionerne ophører, ophører livet dermed også, hvilket er ensbetydende med, at døden indtræffer. Finalitet knytter an til animismens aftagning, fordi levende egenskaber hænger snævert sammen med organers funktioner.

Der er nogle generelle tendenser for børns opfattelse af død, for børn tilegner sig begrebet om finalitet. Stærkest er den tendens, at liv og død *ikke* betragtes som gensidigt udelukkende. Et eksempel på denne tendens er, at døden tænkes som *afstand* – ikke som *tilstand*. Det er jo muligt at være levende og bortrejst på samme tid. Et andet eksempel er, at visse funktioner ophører imens andre funktioner fortsætter. Typisk antager barnet en overgang, at afdøde ikke kan bevæge sig, men endnu kan tænke og føle – svarende til en søvn- eller sygdomstilstand.⁴⁴

Kausalitet omhandler de årsager, der er virkende i *processen*, hvor tilstanden liv omsættes til tilstanden død. En vigtig opklaring ved tilegnelsen af dette begreb består i den indsigt, at egne tanker hverken kan have *direkte* positiv eller negativ indflydelse på andres helbred – altså at den magiske tænkning forlades, hvilket også indebærer, at dødsfald *kan være* hændelige som ved alderdom eller nogle sygdomstilfælde.

Irreversibilitet indebærer, at *vekslingsforholdet* mellem de to gensidigt udelukkende tilstande, liv og død, er irreversibelt. Liv kan veksles til død, men død kan ikke veksles til liv. Dette indebærer, at definitionen af begrebet død, som det hér anvendes, ikke rummer de grænsetilfælde, hvor en person er klinisk død, men endnu kan bringes tilbage til en tilstand af liv. Irreversibilitet knytter også an til magisk tænkning, fordi ønsker aldrig kan bringe afdøde til live igen.⁴⁵

Universalitet indebærer, at døden i sidste ende er uundgåelig, samt at alt levende uden undtagelse skal dø. Universalitet indebærer også, at døden ikke kun er en nødvendighed på lang sigt, men en mulighed på kort sigt. Det er ikke tilstrækkeligt, at jeg anerkender, at jeg ikke slipper for at dø af alderdom engang i en fjern fremtid, hvis dette svar indebærer, at jeg undtager mig selv i min nutid og nærmeste fremtid.

Børn anerkender, at *nogle* mennesker dør, før børn anerkender, at *alle* mennesker dør. De, der typisk undtages sammen med barnet, er barnets pædagoger eller lærere, barnets familie, barnets omgangskreds og andre børn. De børn, der ikke undtager sig selv, viser en tendens til at udskyde døden til en fjern fremtid, når de selv er gamle.⁴⁶

TESER

Nu hvor jeg har forklaret baggrunden for denne artikel, er jeg nået dertil, hvor jeg kan opstille mine teser.

Jeg har tre sammenhængende teser, som alle er enkle: 1. Hvis en nærtståendes dødsfald opleves i barndommen, hvor skellet mellem subjektivt og objektivt stadig er under konstruktion, kan oplevelsen *lokalt* forsinke barnets etablering af dette skel, hvor skellet angår barnets begreber om dødsfaldet. 2. Hvis en nærtståendes dødsfald opleves i voksenlivet, kan oplevelsen *lokalt* opløse det etablerede skel, hvor skellet angår begreber om dødsfaldet. 3. Voksne efterlevendes aktiviteter omkring mindesmærker kan tage form af leg, og legen med mindesmærker kan aflaste den efterlevende under den *lokale* genetablering af skellet mellem subjektivt og objektivt.

Jeg anvender *opblødning* som en gradbøjning af Winnicotts begreb *sammenblanding*, fordi jeg vil betone, at sammenblandingen ikke er fuldstændig.

NÆRTSTÅENDES DØDSFALD I BARNDOMMEN

Gennem fortolkning af resultater fra *The Harvard Child Bereavement Study*, vil jeg i dette afsnit argumentere for min første tese: 1. Hvis en nærtståendes dødsfald opleves i barndommen, hvor skellet mellem subjektivt og objektivt stadig er under konstruktion, kan oplevelsen lokalt forsinke barnets etablering af dette skel, hvor skellet angår barnets begreber om dødsfaldet.

The Harvard Child Bereavement Study var en longitudinalundersøgelse af, hvordan tabet af en forælder påvirker børn på en række parametre – herunder udviklingen i børnenes begreber om dødsfaldet. Undersøgelsen blev ledt af sorgforskerne James William Worden og

Phyllis Rolfe Silverman. Børnene i undersøgelsen var alle mellem 6 og 17 år gamle, og børnenes familier tilhørte forskellige lokalsamfund i Boston-området med forskellige socioøkonomiske baggrunde, religiøse overbevisninger og etniske herkomster.

Forskerne anvendte Smilanskys spørgeskema til at undersøge børnenes begreber om dødsfald. Resultaterne fra en forsøgsgruppe, der bestod af efterlevende børn, blev sammenlignet med resultaterne fra en kontrolgruppe, der bestod af ikke-efterlevende børn. Børnene i kontrolgruppen var nøje udvalgt til at matche børnene i forsøgsgruppen, hvad køn, alder, klassetrin, lokalsamfund og familiens religion angik.⁴⁷

Worden forventede at finde en signifikant korrelation mellem børns alder og deres udvikling af dødsbegreber, ligesom Worden forventede at finde en signifikant korrelation mellem tab af forældre og udvikling af dødsbegreber. Wordens forhåndsantagelse var altså, at modning og erfaring ville virke gensidigt forstærkende og skabe gunstige vilkår for begrebsudviklingen. Dette viste sig ikke at være tilfældet når dét, der skal begribes, er nærtståendes dødsfald.

Det er klart, at man ville forvente nogle ændringer i takt med, at børnene blev ældre, og deres kognitive kapaciteter modnedes. Imidlertid ville vi gerne se, hvorvidt børn, der havde førstehåndsoplevelser af dødsfald, ville have mere veludviklede dødsbegreber end børn, der ikke havde haft sådanne oplevelser [...] Imod vores forventning havde ikke-efterlevende børn mere veludviklede dødsbegreber end efterlevende børn ved både det første og det andet års vurdering [...] overraskende var der ingen simpel korrelation mellem en forståelse af død og barnets alder ⁴⁸

Børn, der havde mistet en forælder, havde mindre modne dødsbegreber og udviklede sig langsommere i retning af modne dødsbegreber end børn, der ikke havde oplevet et dødsfald i familien. Førstehåndsoplevelser af nærtståendes dødsfald var derfor ikke en simpel drivkraft i begrebsudviklingen. Wordens empiri indikerer derimod, at udviklingen af dødsbegreber forsinkes ved nærtståendes dødsfald. Resultaterne er *overraskende* og *imod forventning* for Worden, men giver støtte til denne artikels første tese. Oplevelse af nærtståendes dødsfald indgår ikke i et gensidigt forstærkende forhold med modningen af kognitive

kapaciteter – udviklingen af modne dødsbegreber forsinkes ved oplevelse af nærtståendes dødsfald.

I forlængelse heraf argumenterer jeg, at udviklingen af dødsbegreberne lettes, når disse begreber angår uvedkommende personer, eller når begrebet om universalitet – at også nærtstående skal dø – kan udvikles afkoblet fra virkeligheden. Det er ikke muligt for det efterlevende barn at udvikle dødsbegreber som uvedkommende eller afkoblede, *fordi den nærtståendes død allerede er virkelighed.*

NÆRTSTÅENDES DØDSFALD I VOKSENLIVET

Med afsæt i fem efterlevendes egne udsagn, vil jeg i dette afsnit argumentere for artiklens anden tese: 2. Hvis en nærtståendes dødsfald opleves i voksenlivet, kan oplevelsen lokalt opløse det etablerede skel, hvor skellet angår dødsfaldet.

Herfra er resten af artiklen baseret på min egen empiriske undersøgelse, der kombinerede interview med online-etnografi på mindesider og sorgblogger. På mindesider og sorgblogger er mindeopslag dateret og ordnet kronologisk, hvilket har tilladt mig at se undersøgelsesdeltagernes anvendelse af mindesmærkerne i et forløbsperspektiv. Jeg vil løbende underbygge min argumentation gennem inddragelse af undersøgelsesdeltagernes egne interviewudsagn, men jeg har valgt at udelade mindeopslag for at sikre undersøgelsesdeltagernes anonymitet, da mindeopslagene er personhenførbare. Nedenfor beskriver jeg kort undersøgelsesdeltagerne. Alle navne er pseudonymer.ⁱⁱ

- To år inden undersøgelsen mistede Camilla sønnen Karl, der døde i sit første leveår.
- Ni år inden undersøgelsen mistede Heidi ægtefællen Jacob, der døde efter 19 års ægteskab.
- Seks år inden undersøgelsen mistede Lone ægtefællen Hans, der døde efter 19 års ægteskab.
- Seks år inden undersøgelsen mistede Lars ægtefællen Susanne, der døde efter 15 års ægteskab.
- To måneder inden undersøgelsen mistede Marie vennen Balder, der døde efter seks års venskab.

ii Der er indhentet samtykke fra de deltagende interviewpersoner, som også har givet tilsagn til brug af materialet i en offentlig publikation. Informanterne har haft mulighed for at gennemse deres andele i artiklen.

Hvad begrebet *finalitet* angår, kan der ikke være tvivl om, at den efterlevende dybest set er overbevist om, at afdøde intet kan mærke, når den efterlevende tillader, at afdøde bliver begravet eller kremeret. Alligevel kan den efterlevende ikke helt slippe den fornemmelse, at den afdøde endnu kan mærke: Da Karl døde, kunne Camilla hverken bære tanken om, at Karl skulle kremeres eller, at han skulle ligge alene i en grav. I stedet blev Karl begravet i en familiegrav, hvor familiemedlemmer kan passe på ham.

Da ægtefællens gravsten blev leveret på hjemmeadressen, stillede Lars stenen til skue i entréen: *"Det hjalp os alle til at forstå, at mor aldrig kom hjem"*. Det ses heraf, at Lars' anvendelse af gravstenen ikke er legende, men selvkonfronterende. Dette er et gennemgående træk ved Lars' anvendelse af mindesmærker. Seks år efter tabet kan Lars dog stadig udtale: *"Det kan nogle dage være svært at forstå, at hun aldrig kommer tilbage. Jeg ved ikke, hvornår den følelse ophører"*. Lars' forventning om genforening har stået imod Lars' selvkonfronterende korrektionsforsøg. Lars' følelser gør det nogle dage svært at fastholde en forståelse bygget på begreber om dødens *irreversibilitet* og *finalitet*. Separationen føles snarere som en overkommelig afstand end som en irreversibel tilstand.

Hvad begrebet årsag angår, beskriver Camilla én af de første tanker, der faldt hende ind efter dødsfaldet: *"Hvorfor skulle det hér ske for mig? Hvad har jeg gjort?"*. Disse spørgsmål udtrykker indignationen over at blive straffet uden at have begået nogen overtrædelse, hvilket implicerer, at død burde have hjemmel i en moralsk lov. Lone havde sagt til en præst, at det var uretfærdigt, at hendes mand døde i en endnu ung alder. Marie antyder en tvivl om, hvorvidt Balders jokes var en selvopfyldende profeti: *"Så jokede han jo med at han ikke havde planer om at blive fyrre. Så det at han går bort tre måneder inden, at han bliver fyrre, det er jo pisse-uretfærdigt"*. Min pointe er, at alle disse udsagn, anklager og spørgsmål bygger på den præmis, at dødsfald følger en fysiologisk-moralsk regelmæssighed.

Jeg har fremhævet disse eksemplariske udtalelser for at vise, at efterlevendes begribelse af den nærtståendes dødsfald har fællestræk med såvel modne som tidlige dødsbegreber. Udtalelserne kan opdeles i to grupper. Den første gruppe handler om tabet som en midlertidig separation. Den anden gruppe – der alle omhandler de første måneder efter dødsfaldet – viser tegn på opblødning af skellet mellem subjektivt og objektivt.

Det er min vurdering, at opblødningen i de ovenstående udsagn er noget, der overgår den efterlevende, imens opblødningen i de nedenstående beskrivelser af mindesmærker er noget, den efterlevende opsøger og værdsætter.

MINDESMÆRKER

Med afsæt i fem efterlevendes egne beskrivelser af deres respektive anvendelse af mindesmærker vil jeg argumentere for artiklens tredje tese: 3. Voksne efterlevendes aktiviteter omkring mindesmærker kan tage form af leg, og legen med mindesmærker kan aflaste den efterlevende under genetableringen af skellet mellem subjektivt og objektivt.

HEIDI OG JACOBS GRAVSTEN

Jacob er begravet tæt på Heidis bopæl, men Heidi skal snart flytte lidt længere væk.

Hvad gør du nu, når du gerne vil være sammen med Jacob?

Så tænker jeg på ham. Men jeg kan også finde på at gå på kirkegården. Det gør jeg ikke så meget mere, som jeg gjorde i starten. Det er jo trods alt snart ti år siden, ikke? Han døde i [anonymiseret]. Men jeg kan godt have brug for at gå på kirkegården for at snakke med ham. Altså jeg står vitterligt og snakker med ham. Og det er blevet til nu... Det er mere, hvis der sker nogle store ting i mit liv, eller der sker nogle store ting for vores søn, så er det sådan ligesom... Ja, så er det et godt sted at gå hen og snakke.

Heidi kan have brug for at snakke med Jacob, og denne snak kan foregå ved et lille urnegravsted på kirkegården. Senere i interviewet svarer Heidi, at hun udover kirkegården kun taler til Jacob i sine tanker. Urnegravstedet har altså en særstatus, idet det er det eneste sted, Heidi taler hørbart til Jacob.

Det er værd at bemærke, at Heidi ikke snakker med Jacob om den svundne tid, men inddrager Jacob i nyopståede situationer. Eftersom snakken drejer sig om emner, der er opstået efter Jacobs død, kan snakken ikke blot være erindret. Det må i stedet være tilfældet, at Heidis fortrolighed med Jacob i erindringen bidrager til en fantaseret samtale. Denne fantaserede samtale udspiller sig ikke alene i Heidis

private tanker, men i hørbar tale, og det ville ikke være nødvendigt for Heidi at rejse til kirkegården for at have samtalen, hvis samtalen kun var fantaseret.

Hvad betyder Jacobs gravsted for dig?

Jamen det betyder sådan et helle-sted. Det betyder sådan et sted, hvor jeg kan komme ned og sige 'sgu' og 'fanden' og være ked af det, men det er også et sted, hvor jeg kan komme ned og være glad. Og dele nogle gode tanker og nogle gode ting. Og nogle gange så tænker jeg – jamen hvad pokker? Det er et lille stykke jord, hvor jeg bare kan sætte blomster og sætte lys, og andet er det ikke – men det er noget andet alligevel. Altså hans navn står på den gravsten, ikke? Men det betyder noget for mig og for mig alene. Det betyder ikke det samme for vores søn. Men nu når jeg skulle flytte, der var det faktisk tanker, jeg gjorde mig – kan man tage en gravsten med sig? – Nu er jeg så flyttet inden for kommunen, så jeg er ikke flyttet sådan langt væk. Men om man kunne det? For det ville være frygteligt at skulle efterlade den. Altså det er også en følelse, jeg har haft. Men jeg har ikke undersøgt det. Jeg ved ikke, om man kan.

Kan du beskrive, hvad der ville være frygteligt ved at efterlade den?

Ja, at den skulle være helt alene. Fordi det er bare... Det er nogle følelser, man gør sig forbundet til det sted, fordi man trods alt selv har valgt det.

I den første markerede sætning udtrykker Heidi, at gravstedet er mere end bare et stykke jord, men Heidi udtrykker også sin evne til at tvivle på, hvad gravstedet er – Heidi veksler mellem at opfatte gravstedet som et stykke jord og som andet end et stykke jord. Det er værd at bemærke formuleringen ”*Men det betyder noget for mig og for mig alene*”, fordi Heidi hér demonstrerer, at hun kan skelne, hvad gravstedet betyder for hende fra, hvad det må betyde for andre.

Efter at have fastslået, at Heidi skelner egne forestillinger fra fælles realitet, vil jeg opholde mig ved, hvorfor denne skelnen ikke hele tiden er strengt gennemført, og hvilken værdi, der kan være i at opbløde skellet.

Dét gravsted, der ikke bare er et stykke jord, befinder sig i Heidis mellemliggende område, hvor Heidi kan tage sig et hvil fra den anstrengelse, det er at skelne objekt fra subjekt. Dette hvil kan kun finde sted, hvor omgivelserne ikke afkræver Heidi en konstant skarp skelnen mellem perceptionens subjektive og objektive bidrag. Det, jeg argumenterer, er altså hverken, at Heidi ikke *kan* skelne subjektivt fra objektivt, eller at Heidi konsekvent reflekterer over, hvorledes legen fortegner virkeligheden.

Heidis mellemliggende område forudsætter et miljø med en ”*positiv social indstilling til leg*”⁴⁹ på baggrund af en ”*intuitiv anerkendelse af den anstrengelse, objektiv perception indebærer*”.⁵⁰ Kirkegården åbner for det mellemliggende område, fordi kirkegården kan være et *helle-sted*, hvor omgivelserne ikke afkræver denne skelnen mellem subjektiv og objektiv, og hvor det derfor er tilladt at snakke med afdøde og at fornemme afdøde som nærværende. Camilla beskriver tilsvarende sit barns gravsted med ordene: ”*Jamen det er jo et fristed. Det er et fristed, hvor jeg kan få lov til at være sammen med mit barn, der ikke trækker vejret mere.*”

Det er bemærkelsesværdigt, at det ligger Heidi på sinde, om hun kan flytte Jacobs gravsten – ikke Jacobs urne – nærmere, nu hvor Heidi er flyttet sammen med sin nye kæreste. Hvis gravstenen blot var en indikator, der skulle markere, hvor Jacobs urne ligger, så ville det ingenting nytte at flytte indikatoren. Dette gælder ikke kun Heidi – efter at Camilla har flyttet Karls gravsten, udtaler hun også i interviewet, at lidt af Karl følger med, hvor stenen flyttes hen. Det er også en vigtig detalje, at Heidi ikke udtaler, at hun er bange for at mangle gravstenen, men at Heidi er bange for, at gravstenen kommer til at mangle Heidi – det vender jeg tilbage til.

Hvad laver du ved Jacobs gravsted?

Tænder lys. Sørger for, at når det er jul, så er det jul. Sørger for, at når det er forår, så er der forårsblomster. Ja, når det er sommer, så skal der stå nogle fine sommerblomster. Jeg kan godt lide, at der altid er blomster, jeg kan godt lide, at der altid er farve og... Om vinteren er noget af det bedste, jeg ved, det er, når der bliver lagt gran på, fordi så ser det varmt ud. Altså det er sådan nogle sjove tanker, man gør sig omkring det, ikke? Det er vigtigt for mig, at det ser varmt ud om vinteren med det gran, der bliver lagt på for eksempel, ikke? Ja.

Kan du sætte ord på, hvordan det er vigtigt?

Jamen fordi så har han det varmt. *Man personliggør jo sådan nogle ting, ikke? Og man personliggør lidt sådan et sted også. Det... Det skal være et hyggeligt sted. Det skal være et rart sted.*

Uddraget kan anskues ud fra dødsbegrebet om finalitet: Jacob kan mærke varme, ligesom gravstenen kan føle sig alene. Levende egen-skaber er altså ikke snævert knyttet til kropslige organers funktioner. Det er klart, at skellet mellem subjektivt og objektivt hér er opblødet, men Heidis anvendelse af verbet ”personliggør” understreger, at Heidi – i hvert fald under interviewet – er klar over, at tilskrivningen af Jacobs *person* er noget, Heidi *gør*. Selvom Heidi er klar over, at personliggørelsen er Heidis eget bidrag, føler Heidi alligevel samvittigheds-nag over at flytte længere væk, hvilket tyder på, at Heidi ikke blot kan slå personliggørelsen fra.

I et andet interviewsvar betoner Heidi, at det er magtpåliggende for hende altid at vende tilbage: *”I starten, der var det ofte. Og nogle gange så er det... Så er det også ligesom – årh, jeg skal også på kirkegården, jeg skal ned og ordne og sådan noget – ikke? – Nåh, jamen det gør jeg i morgen – men jeg vender altid tilbage. Jeg vender altid tilbage til det på en eller anden måde”* Når det sammenholdes, at gravstenen af Heidi personliggøres som Jacob, og at Heidi *altid vender tilbage*, så bliver konsekvensen en række midlertidige separationer fra Jacob. Når det tilføjes, at Heidi udtrykker større bekymring for, at Jacobs gravsten er alene uden Heidi, end at Heidi er alene uden gravstenen, så bliver konsekvensen, at Heidi oplever at være den, der er i kontrol over separationerne. De midlertidige separationer inden for Heidis kontrol står i skarp kontrast til dødsfaldet, der medførte en vedvarende separation uden for Heidis kontrol.

De fordele, Heidi opnår inden for legen, bevarer deres effekt, når Heidi atter begiver sig uden for legen. Heidi udtrykker det meget klart i nedenstående interviewsvar:

Nu sagde du tidligere, at gravstedet var ligesom et helle. Kan du sætte nogle ord på, hvordan det er et helle?

Lidt fordi det er mit sted. Og også fordi, at de tanker man får ud af hovedet dér, de bliver dér. Og det... Det er en god parkeringsplads.

Heidi omtaler her tanker som noget konkret, der kan parkeres, og som består – *bliver der* – uafhængigt af Heidi, når hun går hjem. Eftersom *de tanker man får ud af hovedet dér, de bliver dér*, kan legen tjene som afløb og sorteringsarbejde, men det er et vedvarende arbejde, som kræver, at Heidi løbende vender tilbage.

LONES TATOVERING

Lones mindetatovering forestiller tilegnelsen på det afskedsbrev, Lone først fandt efter ægtefællens død. Ægtefællen skrev brevet, da han vidste, at hans sygdomstilstand var terminal.

Hvad bidrager tatoveringen med?

Øh, ja. At han bare stadig er der. Han er der stadig lidt. På mig. Han vil være en del af mig altid, medmindre jeg får den fjernet, og det kan jeg ikke se for mig. Nej. Det kan jeg ikke se for mig. Jeg har overvejet på et tidspunkt – og så fik jeg nærmest kollebank af mine børn – at få den flyttet over et andet sted, så jeg selv kunne se den lidt bedre. Men nej, sådan skulle det ikke være. For jeg fik lavet den på vores årsdag, og det var... Så nej, det må jeg absolut ikke. Så de har også lidt at skulle have sagt. Han er der lidt, når jeg kigger på den. Det var sgu ham, der skrev det dér. Jeg har altid godt kunnet lide hans skrift, så det var selvfølgelig også en fordel, at det var skrevet pænt. Så ja. Den er jeg faktisk lidt stolt af. Jeg kan godt finde på at sidde sådan hér [Lone smøger ærmerne op og blotter tatoveringen], hvis jeg sidder sammen med folk, jeg ikke kender.

Er der fordele ved, at tatoveringen sidder på armen?

Jeg kan se den, hvis jeg vil, og jeg behøver ikke kigge på den hele tiden. *Det var faktisk... Jeg tænkte meget over det,*

men efterfølgende kunne jeg måske godt have haft den herovre, hvor jeg kunne se den hele tiden [indersiden af underarmen], men faktisk er det meget godt, at den ikke sådan lige er 'in your face' hele tiden. Jeg kan få øje på den en gang imellem, når jeg står foran spejlet og sådan – nåh ja, nåh ja – klap, klap [Lone klapper tatoveringen]. Så det er... Måske er der en mening med, at jeg ikke fik det gjort dér, for det er sgu et meget godt sted. Den er der, og den er der ikke. Jeg kan ikke se den, medmindre jeg gør sådan dér [Lone drejer sin underarm]. Det er fint.

Tatoveringen kan blive tilsigtet nærværende, når Lone vender tatoveringen mod sit blik og tilsigtet fraværende, når Lone igen bortvender tatoveringen. Eftersom tatoveringen ledsages af et nærvær, oplever Lone en serie af midlertidige separationer, som Lone selv kontrollerer med eget forsæt: *"han er der lidt når jeg kigger på den", "jeg kan se den hvis jeg vil, men jeg behøver ikke kigge på den hele tiden"*. Men tatoveringen kan også blive utilsigtet nærværende, når den dukker op i spejlet. Lone reagerer da med overraskelse og gensynsglæde kort efterfulgt af kærtegn. Dette har jeg skematiseret i det nedenstående.

	Tilsigtet	Utilsigtet
Nærvær	<i>Jeg kan se den, hvis jeg vil</i>	<i>Jeg kan få øje på den en gang imellem, når jeg står foran spejlet</i>
Fravær	<i>Jeg behøver ikke kigge på den hele tiden.</i>	

Jeg har skematiseret Lones svar for at henlede læsers opmærksomhed på det tomme felt. Den fjerde og sidste mulighed er udelukket i kraft af, at tatoveringen er inkorporeret og permanent. Lone vil derfor aldrig miste ægtefællens nærvær inden for legen, sådan som hun mistede ægtefællen uden for legen.

Det er en vigtig detalje, at Lones mindetatovering forestiller tilgivelsen på afskedsbrevet. Eftersom tatoveringen associeres til ægtefællen ved først at gå vejen over dødsfaldet, er tatoveringen uløseligt knyttet til livet efter tabet, hvorfor det ikke kan være tilfældet, at legen med tatoveringen er et forsøg på at slå dødsfaldet ud af hovedet. Lones leg med tatoveringen iscenesætter derfor ikke en omvendning af tidens gang, men en omvendning af aktuelle livsvilkår.

Uden for legen er ægtefællen allerede død. Vekslingsforholdet fra liv til død er irreversibelt, og den virkende årsag i den proces, der vekslede liv til død, var sygdom.

Inden for legen er mindesmærkets ledsagende nærvær undtaget fra at "dø". Vekslingsforholdet mellem fravær og nærvær er reversibelt, og den virkende årsag i den proces, der veksler mellem de to tilstande, er Lones forsæt.

Den største forskel mellem Lones anvendelse af tatoveringen og Heidis anvendelse af Jacobs gravsten er, at tatoveringen følger med Lone, hvorimod gravstenen besøges af Heidi.

FØLGESKAB. TATOVERINGER OG VIELSESRINGE

Jeg har i det nedenstående grupperet fire interviewudsagn, som optræder hos tre forskellige undersøgelsesdeltagere. De tre første interviewsvar omhandler tatoveringer. Det fjerde interviewsvar omhandler en vielsesring. Undersøgelsesdeltagerne er blevet spurgt om, hvad mindesmærket bidrager med.

Marie: *"Men med en tatovering er han hos mig hele tiden."*

Camilla: *"Det er bare rart at have ham med altid."*

Lone: *"At han bare stadig er der. Han er der stadig lidt. På mig. Han vil være en del af mig altid"*

Lone: *"Jo, bare at så er han lidt med mig hele tiden, ikke?"*

Fælles for alle fire interviewudsagn er pronominerne "han" eller "ham"; en form for nærvær udtrykt med præpositionerne "på", "der", "hos" eller "med" og en konstans udtrykt med adverbiet "altid" eller "hele tiden". Fælles for dem alle er et *konstant nærvær* med en person, der ellers er *permanent fraværende*.

Et stykke hen ad vejen er det muligt at kortlægge associationerne mellem et mindesmærke og en afdød: Lones tatovering ligner tilegnelsen på afskedsbrevet, og tilegnelsen på afskedsbrevet blev skrevet af Lones mand. Men et kort over associationerne alene er ikke tilstrækkeligt til at forklare, hvorfor undersøgelsesdeltagerne oplever den afdødes *nærvær*. Det er langt fra alle sådanne associationer, der fører oplevelsen af et nærvær med sig. Associationen opleves først som et nærvær, når skellet mellem subjekt og objekt oplødes.

Med undtagelse af Lars anvendte alle undersøgelsesdeltagerne mindst et mindesmærke, der ledsagedes af et nærvær: Marie anvendte en tatovering; Camilla anvendte en tatovering og en gravsten; Lone anvendte en tatovering og en vielsesring; Heidi anvendte en gravsten. Det er fælles for alle de førnævnte mindesmærker, at de består af materialer, der praktisk talt er uforgængelige: Viesesringen er støbt i et ædelmetal, der ikke korroderer; tatoveringsnålen præges ind i huden og efterlader blæk, der ikke kan vaskes af; afdødes navn hugges i sten og monteres på graven. Mindesmærkets materielle uforgængelighed sikrer, at det ledsagende nærvær er umisteligt.

LITTERATUR

- Ainsworth, Mary: *Patterns of Attachment: A psychological study of the strange situation*. Routledge 2015 (1978)
- Bowlby, John: "Attachment and Loss: Vol. 1: Attachment". 2. udg. Hogarth 1982
- Freud, Sigmund: *Gesammelte Werke: II/III: Die Traumdeutung. Über den Traum*. Fischer Taschenbuch Verlag 1999a (1942)
- Goldstein, Richard D., Petty, Carter R., Morris, Sue E., Human, Melanie, Odenaal, Hein, Elliot, Amy J., Tobacco, Deborah, Angal, Jyoti, Brink, Lucy og Prigerson, Holly, G.: "Transitional objects of grief". I *Comprehensive Psychiatry. Volume 98*. 2020
- LeDuff, Lawrence D., Bradshaw Wanda T. og Blake, Stephanie M.: "Transitional Objects to Facilitate Grieving Following Perinatal Loss". I *Advances in Neonatal Care. Volume 17, number 5*. 2017
- Olsen, Ole A., Koppé, Simon: *Psykoanalysen efter Freud. Bind 1*. Gyldendal 1996
- Piaget, Jean: *Barnets Moralvurderinger*. J. W. Cappelens Forlag 1972 (1932)
- Piaget, Jean: "Fra kapitel VI i »Le langage et la pensée chez l'enfant« 3. udg. 1947". I *Udvalgte Piaget-tekster – Uddrag fra Piagets værker med indledende kommentarer*. Dansk Psykologisk Forlag 1999a
- Piaget, Jean: "Fra kapitel V i »La représentation du monde chez l'enfant« 1926". I *Udvalgte Piaget-tekster – Uddrag fra Piagets værker med indledende kommentarer*. Dansk Psykologisk Forlag 1999b
- Smilansky, Sara. *On death: Helping Children Understand and Cope*. Peter Lang 1987
- Speece, Mark & Brent, Sandor. "Children's Understanding of Death: A Review of Three Components of a Death Concept". I *Child Development volume 55, number 5*. 1984
- Vejleskov, Hans: "Tekst 2: Animisme". I *Udvalgte Piaget-tekster – Uddrag fra Piagets værker med indledende kommentarer*. Dansk Psykologisk Forlag 1999c
- Wakenshaw, Clare: "The Use of Winnicott's Concept of Transitional Objects in Bereavement Practice". I *Bereavement Care. Volume 39, number 3*. 2020
- Winnicott, Donald Woods: *Deprivation and Delinquency*. Routledge 2012 (1984)
- Winnicott, Donald Woods: *Playing and Reality*. Routledge 2008 (1971)
- Worden, James William: *Children and Grief: When a Parent Dies*. The Guilford Press 1996

-
- 1 Freud 1999a: 261 (min oversættelse)
 - 2 Freud 1999a: 260
 - 3 Olsen & Køppe 1996
 - 4 Olsen & Køppe 1996: 536
 - 5 Olsen & Køppe 1996
 - 6 Olsen & Køppe 1996; Hjulmand 2003
 - 7 Winnicott 1945: 137 (min oversættelse)
 - 8 Winnicott 2008: 88 (min oversættelse)
 - 9 Winnicott 2008: 14 (min oversættelse)
 - 10 Winnicott 2008: 7 (min oversættelse)
 - 11 Winnicott 2008: 183 (min oversættelse)
 - 12 Winnicott 2008: 175 (min oversættelse)
 - 13 Winnicott 1999: 106 (min oversættelse)
 - 14 Goldstein et. al. 2020; LeDuff et. al. 2017; Wakenshaw 2020
 - 15 Ainsworth 2015: 32
 - 16 Bowlby 1982: 312
 - 17 Winnicott 2008: 1 (min oversættelse)
 - 18 Winnicott 2008: 6 (min oversættelse)
 - 19 Winnicott 2008: 4 (min oversættelse)
 - 20 Winnicott 2008: 3 (min oversættelse)
 - 21 Winnicott 2008: 17 (min oversættelse)
 - 22 Winnicott 2012: 160
 - 23 Winnicott 2008: 131
 - 24 Winnicott 2008: 7
 - 25 Winnicott 2008: 4 (min oversættelse)
 - 26 Winnicott 1999: 131
 - 27 Winnicott 2008:175
 - 28 Piaget 1999a
 - 29 Piaget 1999b: 53
 - 30 Piaget 1999c: 46
 - 31 Piaget 1972: 197 (min oversættelse fra norsk)
 - 32 Piaget 1972: 198 (min oversættelse fra norsk)
 - 33 Vejleskov 1999; Olsen & Køppe 1996
 - 34 Vejleskov 1999
 - 35 Winnicott 1999: 158
 - 36 Winnicott 2008: 56
 - 37 Winnicott 2008: 54
 - 38 Winnicott 2008: 15
 - 39 Winnicott 2008: 175
 - 40 Winnicott 2008: 69 (min oversættelse)
 - 41 Winnicott 2008: 70 (min oversættelse)
 - 42 Winnicott 2012: 161
 - 43 Smilansky 1987
 - 44 Speece & Brent 1984
 - 45 Smilansky 1987: 27
 - 46 Speece & Brent 1984
 - 47 Worden 1996
 - 48 Worden 1996: 94 (min oversættelse)
 - 49 Winnicott 2008: 67 (min oversættelse)
 - 50 Winnicott 2008: 18 (min oversættelse)